

Slaven Knežević, MA
Doktorant Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Banjoj Luci

KRAJ ZAPADNOG UMA

Liberalna demokratija pred ogledalom

Postoji jedna vrsta krize koja ne grmi, ne ruši mostove i ne puca. Ona se odvija tiho, ispod površine svakodnevnih vijesti i izbornih ciklusa. To je kriza ideje — i možda najteža vrsta krize uopšte, jer dok ekonomska depresija ima svoje statistike, a rat svoje frontove, kriza ideje nema jasne konture. Osjeća se kao nejasna nelagoda, kao osjećaj da nešto što je nekad izgledalo samorazumljivo više nije. Upravo to doživljava liberalni Zapad danas: ne toliko pad institucija, koliko gubljenje filozofskog samopouzdanja — uvjerenosti da zna što želi, kuda ide i zašto bi ostatak svijeta trebao to slijediti.

Nije ovo analiza aktualnih politika neke vlade ni komentar na izborne rezultate. Ovo je pokušaj da se iza buke politike čuje dublji zvuk — filozofski, gotovo egzistencijalni — koji odzvanja u temelju zapadne civilizacije. Jer sve što se danas događa na površini — uspon populizma, povratak autoritarnih modela, zbunjenost liberalnih elita, pa i sama priroda rasprave o demokraciji — ima svoje korijene u nečemu što se događa puno dublje: u raspadu jedne metanaracije, jednog velikog pripovijedanja o tome što je čovjek, kuda ide isotirja i ko ima pravo da postavi pravila igre.

I. Fukuyama i iluzija završetka

Kada je Francis Fukuyama 1989. godine, u euforiji pada Berlinskog zida, objavio svoju sada već legendarne teze o ‘kraju istorije’, mnogi su ga dočekali s oduševljenjem. Ideja je bila elegantna gotovo do banalnosti: liberalna demokratija, u kombinaciji sa tržišnom ekonomijom, predstavlja konačni oblik ljudske organizacije. Sve ostalo — komunizam, fašizam, teokracija — su bili istorijski eksperimenti koji su propali. Zapad je pobijedio, i to ne samo militarno ili ekonomski, nego filozofski i moralno. Hegelov Geist je stigao na odredište.

No historija je imala drukčije planove. Već u prvoj deceniji novog milenija postalo je jasno da ona ne miruje. Teroristički napadi 2001. otvorili su vrata jednog drukčijeg svijeta — ne onog u kom ideologije nestaju, nego onog u kom se vraćaju s osvetničkom energijom. Potom je stigla finansijska kriza 2008., koja je uzdrmala vjeru u neoliberalni ekonomski model kao neizbježnu pratilju demokratije. I na kraju, tihim ali sigurnim koracima, na scenu su stupile Kina, Rusija, Indija — svaka sa svojom filozofijom vlasti, svaka s odbijanjem da prihvati liberalnu paradigmu kao jedini legitimni politički govor.

Fukuyama se iznenađujuće iskreno pokajao. U kasnijim radovima sam je revidirao vlastite teze, govoreći o “rekombinantnoj evoluciji” institucija i o tome kako demokratija nije ni neizbježna ni neopoziva. No šteta je bila učinjena — ne toliko od same teze, koliko od načina na koji je bila prihvaćena. Ona je postala ideološki opijum jedne generacije zapadnih lidera koji su povjerovali da je posao završen, da je dovoljno proširiti NATO, otvoriti tržišta i pustiti da “prirodni tok” stvari učini ostatak.

II. Špengler je znao

Mnogo prije Fukujame, jedan Nijemac je mislio suprotno. Oswald Špengler je 1918. godine, u godini poraza Njemačke i sumraka stare Europe, objavio djelo koje je odmah postalo

i skandal i senzacija: “Propast Zapada”. Spengler nije bio pesimist u vulgarnom smislu — on je bio morfolog kultura. Tvrdio je da civilizacije, baš kao i biološki organizmi, prolaze kroz predvidive faze: proljeće, ljeto, jesen i zimu. Zapad je, po njemu, već ušao u fazu “civilizacije” — što je za Špenglera bila kasna, kristalizirana, kreativno iscrpljena faza — u kojoj forma prevladava nad duhom, tehnika nad umjetnošću, politika nad filozofijom.

Ono što je Spengler opisao kao simptome Winterkulture — dominacija novca nad vrijednostima, zamjena organskih zajednica mehaničkim masama, demokratija kao vladavina medija i demagogije, gubitak religioznog i metafizičkog horizonta — danas zvuči kao novinski opis. Ne zbog toga što je Špengler bio prorok u doslovnom smislu, nego zbog toga što je razumio nešto što liberalna tradicija nije htjela čuti: da kulture umiru iznutra, od gubitka smisla, a ne nužno od vanjskog neprijatelja.

Naravno, Spengler nije bio bez mana. Njegova deterministička shema je preuska, njegova simpatija prema “prusijskom socijalizmu” sumnjiva, a konačni pad Zapada koji je predviđao još nije nastupao u onoj mjeri u kojoj je mislio. Ali ono što ostaje vrijedno u njegovom pristupu jeste upravo ono pitanje koje ni danas nismo voljni postavljati: šta se događa s civilizacijom koja više ne vjeruje u vlastite fundamente? Šta ostaje od liberalizma kad on izgubi svoju moralnu energiju i postane puklo upravljanje procedurama?

III. Nietzsche i smrt liberalnog boga

Niče je, govoreći o “smrti Boga”, mislio na nešto mnogo šire od nestanka religiozne vjere. Mislio je na kolaps cijele strukture vrijednosti koje su počivale na transcendentnom temelju — pa i na one sekularizovane nasljednice hrišćanstva koje su, ne sluteći to, preuzele njegovu metafizičku strukturu. Prosvjetiteljstvo je ubilo Boga, ali je zadržalo njegovu gramatiku: Napredak umjesto Providnosti, Nauka umjesto Otkrovenja, Prava čovjeka umjesto Božjih zapovijedi. Ove nove “svete vrijednosti” su funkcionirale sve dok niko nije postavljao previše neudobna pitanja o njihovim temeljima.

Liberalizam je, u filozofskom smislu, upravo jedna takva sekularizovana teologija. On počiva na ideji da postoje univerzalna prava i slobode koje su inherentne čovjeku kao čovjeku — nezavisno o kulturi, tradiciji, religiji ili istoriji. Ova ideja je imala veliku pokretačku snagu. Na njoj su izgrađene institucije koje su ublažile mnoge historijske brutalnosti. No ona nosi u sebi i duboku ranjivost: čim je pitaš “zašto su ta prava univerzalna?”, otvara se ambis koji liberalna filozofija nije u stanju zakloniti pukim pozivanjem na konsenzus ili pragmatizam.

Tu dolaze postmoderni mislioci — Foucault, Derrida, Rorty — koji su, svaki na svoj način, doveli u pitanje mogućnost bilo kakvog transcendentnog temelja za vrijednosti. Ironično, mnogi od ovih mislilaca bili su ljevičari, ali su intelektualni alati koje su razvili postali oružje u rukama onih koji su htjeli demontirati i liberalni konsenzus. Ako nema objektivnih vrijednosti, ako su sve “naracije” jednako legitimne, ako su Prava čovjeka samo jedna kulturna konstrukcija između mnogih — onda ni liberalna demokratija nema privilegirani epistemski status koji joj je Zapad dugo pripisivao.

IV. Multipolarnost kao filozofski izazov

Najdublja kriza zapadnog uma nije ni Trampov populizam ni Brexit ni ekonomska nejednakost — mada su sve to simptomi. Najdublja kriza je multipolarnost kao filozofska činjenica. Živimo u prvom periodu moderne historije u kom ne postoji jedna dominantna paradigma koja bi sebi mogla pripisati status “universalnog uma”. Kina nudi konfucijansku tehnokratiju u kojoj je harmonija zajednice važnija od individualnih prava. Rusija poziva na “saverenu demokratiju” u kojoj je narod kolektivna supstanca, a ne zbroj slobodnih individua. Islamski politički mislioci nude teokratski okvir koji ni od daleka ne dijeli liberalne pretpostavke o odvajanju vjere i politike. I, što je možda najzanimljivije, veliki dijelovi

Globalnog Juga počinju postavljati pitanje: zašto bi liberalni Zapad imao pravo definirati šta je “dobra vlast” za ostatak čovječanstva?

Ovo nije samo politički izazov — ovo je filozofski izazov koji nema prethodnika u modernoj historiji. Hegel je zamišljao povijest kao kretanje jednog Duha prema slobodi — i ta sloboda je imala jasnu adresu: bila je evropska, protestantska, racionalistička. Marks je sekularizovao ovu shemu, ali zadržao njenu teleološku strukturu. Pa čak i liberalizam 20. vijeka — od Johna Rawlsa do Habermasa — zadržao je uvjerenje da postoji jedan “razumni konsenzus” koji transcendirira kulturne razlike. Svi ovi pristupi pretpostavljaju da historija ima smjer, da postoji neka zajednička mjera prema kojoj se uređenja mogu vrednovati, i da ona na kraju konvergira prema jednom obliku razumnog poretka.

Multipolarnost demantuje ovu pretpostavku ne argumentima, nego fakticitetom. Kina nije liberalna i nije na putu da to postane — i ekonomski prosperira. Singapur nije liberalna demokratija u zapadnom smislu, a ima jedne od najviših standarda života na svijetu. Turska, Mađarska, Indija pod Modijem — sve su to primjeri demokratski izabranih vlada koje se eksplicitno distanciraju od liberalnog konsensusa. Filozofsko pitanje koje se iz toga nameće nije “kako to spriječiti?” nego “šta to znači za naš metafizički okvir?” Ako liberalni poredak nije neizbježan cilj historije, nego jedna od mogućnosti — tada se sam fundament liberalne samopouzdanosti trese.

V. Populizam kao simptom, ne uzrok

Liberalni komentatori skloni su da populizam tretiraju kao bolest — kao neku vrstu kolektivnog pomračenja uma koje dolazi spolja i kvari zdravo tijelo demokratije. No ovo objašnjenje je suviše površno. Populizam nije uzrok krize liberalizma — on je simptom nečega što se u liberalnom poretku odavno akumuliralo: jaza između elita i naroda, između proceduralne demokratije i stvarnog osjećaja uticaja, između universalnih vrijednosti koje se proklamuju i partikularnih interesa koji se provode. Populizam kaže: nešto nije u redu, i to nešto je upravo ono što vi zovete “normalnim”.

Šta filozofija ima reći o tome? Hana Arendt je, pišući o totalitarizmu sredinom 20. vijeka, uočila nešto što ostaje relevantno: mase ne postaju opasne od prezasićenosti politikom, nego od osjećaja isključenosti, suvišnosti, gubitka mjesta u zajedničkom svijetu. Kad čovjek izgubi osjećaj da pripada nečemu — naciji, tradiciji, zajednici — on postaje podložan mobilizaciji od strane pokreta koji mu nude lažnu supstituciju za izgubljeni zajednički dom. I tu liberalizam ima svoju slijepu tačku: u fokusu na individuu i njena prava, previdom zajednice i njenih potreba, stvorio je milione atomiziranih subjekata koji imaju puna formalna prava ali osjećaju se nikome odgovorni i ni od koga branjeni.

Ovo, naravno, nije argument u korist autoritarizma ni populizma. To je argument u korist ozbiljnog filozofskog suočavanja s ograničenjima liberalizma — nečega što liberalni kanon, u svojoj ugodnoj dominaciji, nije bio prisiljen raditi dugo vremena.

VI. Šta dolazi nakon?

Teško je filozofski pošteno govoriti o tome “šta dolazi nakon” liberalizma, jer je svaki pokušaj recepta u ovom momentu preuranjen. Historija rijetko ide prema projektima — češće ide onako kako nitko nije planirao. Ali postavljanje pitanja nije isti čin kao i davanje odgovora, i filozofija je uvijek bila vrijednija u prvom nego u drugom.

Ono što se čini izvjesnim jeste da povratak na stari liberalni konsenzus, onakav kakav je bio u devedesetima, nije moguć. Previše se promijenilo: i geopolitički raspored snaga, i povjerenje u institucije, i epistemička sigurnost o temeljima vrijednosti. Ono što bi bio intelektualno pošten odgovor jeste suočavanje s tim da liberalne vrijednosti — sloboda, jednakost, vladavina prava, zaštita manjina — nisu samoočigledne istine nego teško izbojene i

krhke civilizacijske forme koje zahtijevaju aktivnu odbranu, ne proklamovanjem, nego življenjem i produbljanjem.

Možda je upravo u tome ironija krize: liberalizam je bio najsnažniji kao projekt — kao borba, kao pokret prema nečemu. Čim se proglasio pobjednikom, počeo je slabiti. Špengler bi rekao da je to prirodan tok. Hegel bi rekao da Geist mora pronaći novu formu. Nietzsche bi rekao da je jedina alternativa nihilizmu — voljna izgradnja novih vrijednosti. A možda sve troje imaju pravo, i upravo u tom napetom međuprostoru, gdje se staro raspadalo a novo još nije sazdano, leži naš trenutak.

Umjesto zaključka

Filozofija nema dužnost da pruži utjehu. Ima dužnost da bude jasna. A ono što je jasno jeste ovo: Zapad prolazi kroz krizu koja nije samo politička ni samo ekonomska. To je kriza samopouzdanja jedne ideje koja je dugo vladala kao jedina legitimna vizija dobrog poretka. Ova kriza ne mora završiti katastrofom — ali će završiti transformacijom. Pitanje nije hoće li liberalna demokratija preživjeti, nego u kom obliku, s kakvim temeljima i sa kakvom dozom poniznosti prema onome što ona sama nije uspjela razumjeti o čovjeku i njegovim potrebama.

Onaj ko misli da zna odgovor, vjerovatno nije dobro razumio pitanje. A filozofija, na kraju krajeva, počinje upravo tamo gdje prestaje iluzija gotovog odgovora.